Přijímání do armády jako proces přidělování identity?[1]

Výslechy a prověřování německých zajatců českého původu

Jiří Neminář

ADMISSION TO THE ARMY AS A PROCESS OF ASSIGNING IDENTITY? INTERROGATION AND VETTING OF GERMAN PRISONERS OF CZECHOSLOVAK ORIGIN

This study considers the acceptance of former Wehrmacht soldiers as a multi-layered process, at the end of which stands the crediting of national identity. Having studied the military interrogation guidelines and records, the author explores the self-interpretation of prisoners, military requirements, and vetting of the candidates by Czechoslovak officers.

KEYWORDS:

prisoners; interrogation; recruitment; identity; Wehrmacht; Czechoslovak foreign army; foreign resistance

Po dobu druhé světové války se československá zahraniční armáda nacházela v situaci, kdy nedisponovala přirozenou základnou pro doplňování stavu a nahrazování personálních úbytků. Armádní vedení hledalo a využívalo různé zdroje, žádný z nich však po dlouhou dobu neumožnil zásadnější rozvoj pozemních sil. Jednu z možností představovalo zapojení příslušníků zahraničních komunit, jinou alternativu reprezentovali dřívější českoslovenští občané sloužící v nepřátelských ozbrojených silách. Tato varianta se pro oblast Západu ukázala v posledních dvou letech války jako klíčová. Němečtí zajatci přijímaní do československé zahraniční armády zde umožňovali kontinuální nárůst početního stavu a zejména díky nim došlo k naplnění jednotek na předepsané válečné počty. Rozšíření zahraničních jednotek na Západě vystoupí lépe v patrnost, když si uvědomíme, že její pozemní síly čítaly v roce 1940 po vzpouře v Cholmondeley pouhých 3 010 mužů a v den druhého podepsání německé kapitulace čítala samotná obrněná brigáda celých 6 164 osob.[2] K tomu je nutno připo-

1 Termín identita se v textu bude objevovat ve dvou významech. První zahrnuje individuální identifikaci jednotlivce s nadosobním sociálním celkem, který je většinou konstruován a prosazován jeho elitami. Druhý princip chápe identitu jako normativ podsouvaný či vyloženě připisovaný třetí osobou konkrétnímu jednotlivci. Na příkladu zajatců se ukazuje diskrepance obou přístupů. Zatímco sami většinou spatřovali svou identitu v jiných než nacionálních kategoriích, stát reprezentovaný armádou se je snažil zařadit do jasně vymezeného rámce národní identity.

2 Petr HOFMAN — Zdenko MARŠÁLEK, *Dunkerque 1944–1945. Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii*, Praha 2011, s. 16 a s. 53.

číst dalších cca 2 500 mužů nacházejících se tou dobou u Náhradního tělesa. Pocházeli z různých rekrutačních zdrojů, nejpočetnější však představovalo zajetí. Německou uniformu z nich dříve nosilo na 3 000 osob.[3]

Odhadem 6 až 7 tisíc bývalých německých vojáků usilovalo v zajetí pod tlakem rozdílných důvodů a okolností o přijetí k zahraničnímu vojsku.[4] Než ale rozšířili jeho linie, museli podstoupit poměrně pečlivé prověřování, které mělo zabezpečit jejich způsobilost. Československá strana totiž měla zájem na tom, aby byly do armády přijaty pouze bezúhonné, státně spolehlivé osoby, ideálně české či slovenské národnosti. Jedinci přicházející z řad německého wehrmachtu ovšem měli do zhruba takto vytyčených představ zpravidla daleko. Nejenže disponovali spornou vojenskou minulostí, také svou vlastní identitu velmi často nevnímali v jednoznačně vyhraněných „národních" kategoriích. Svůj podíl na tom většinou nesl složitý regionální původ, dopady školní i rodinné výchovy a možná i charakteristika osobnosti.[5] Posuzování takových osob československými vojenskými orgány proto rozhodně nepatřilo k jednoduchým a jednoznačným záležitostem. V každém případě ale důstojníci činní v prověřovacím procesu mohli silně ovlivňovat složení rozšiřující se zahraniční armády. Zároveň svým rozhodnutím o tom, kdo se vrátí domů v československé uniformě a kdo nikoliv, měli možnost utvářet identitu prověřovaných osob.[6]

O způsobu prověřování, jeho metodách i dopadech, vypovídají zejména výslechové protokoly sepisované ve spojeneckých zajateckých táborech se zajatci hlásícími se do zahraniční armády. Z jejich záznamů se autor pokouší vysledovat, jaké měli

3 Zdenko MARŠÁLEK, *„Česká" nebo „Československá" armáda? Národnostní složení československých vojenských jednotek v zahraničí v letech 1939–1945*, disertační práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 2014, s. 294.

4 Jen na Britských ostrovech bylo prověřeno 5 478 zajatců, z nichž bylo 2 216 přijato. K tomu je potřeba připočíst osoby prověřované v Itálii a ve Francii, pro kterézto oblasti se nepodařilo dohledat přesná čísla. Vojenský ústřední archiv — vojenský historický archiv Praha (dále jen VÚA — VHA), fond Náhradní těleso Velká Británie, karton č. 43, sign. 110/43, Náborová a výslechová činnost ve Velké Británii, referát štábního kapitána Františka Stránského.

5 Pomyslná skupina mužů, kteří sloužili v německé branné moci, se vzhledem ke své nesourodosti nesnadno charakterizuje. Zpravidla se jednalo o osoby, které byly německými úřady považovány za Němce. V největší míře je představovali jedinci z odstoupeného pohraničí, kterým bylo přiznáno (respektive kteří byli donuceni přijmout) německé občanství. Především na Těšínsku se takto podařilo odvést zhruba 23 tisíc osob, na Hlučínsku okolo 12 tisíc. V ostatních pohraničních oblastech nejsou počty odvedených mužů zmapovány. Ve wehrmachtu ovšem sloužili i Češi, kteří se sami prohlásili za Němce, nebo měli německé manželky či předky.

6 Tato studie ponechává stranou spor české a polské strany o zajatce z Těšínska. K problematice se šířeji vyjádřil Jiří Friedl v několika studiích. Jiří FRIEDL, *Němečtí zajatci pocházející z Těšínska jako předmět sporu mezi polskou a československou exilovou vládou v Londýně — nástin problematiky*, in: Československá armáda 1939–1945 (Plány a skutečnost). Příspěvky z mezinárodní konference, ed. Zlatica Zudová-Lešková, Praha 2003, s. 214–218 a *„Slezané, bratři od Ostravice a Olzy!" — spory o zajatce z Těšínska mezi ČSR a Polskem 1943–1945*, Slezský sborník 2, 2003, s. 94–127.

zajatci vůbec možnosti pro prezentaci či konstrukci vlastní identity, a zároveň analyzovat posuzování těchto osob československou stranou. Situaci ovšem do značné míry komplikuje fakt, že sebereflexe zajatců byla zaznamenávána prostřednictvím představitelů československé armády, tedy většinou vyslýchajícího důstojníka, nebo jím pověřeného pomocníka. Jinými slovy, zajatec k badateli promlouvá ústy svého „prověřovatele". To s sebou přináší nutnost zvýšené ostražitosti při interpretaci pramenů.[7] Výsledný záznam totiž ovlivňovala celá řada vedlejších faktorů, pracovními podmínkami počínaje a osobními charakteristikami aktérů konče. Materiál navíc podléhal do značné míry standardizaci, což se promítlo na podobě kladených otázek, ale i na zaznamenaných odpovědích. Více než kdy jindy se tedy nabízí otázka o vhodnosti zvoleného postupu. Může být pro kvalitativní analýzu postojů skutečně funkční? Domnívám se, že ano, pokud bude dodržen kritický odstup a zároveň dojde ke komparaci i s jinými druhy vojenských pramenů. Vyvstává sice potencionální nebezpečí tendenčnosti plynoucí z absence návazných zdrojů, záznamy jiného charakteru ale neexistují a využití pamětnických výpovědí se nezdá být pro tento účel vhodné. Pro aplikaci metody hovoří koneckonců i předpoklad, že důstojníci nemohli mít zájem na přikrášlování, respektive manipulaci výpovědí. Lze se tedy domnívat, že se „prověřovatelé" snažili zachytit maximální míru autenticity. Autor si je vědom, že v procesu vyslýchání zajatců a zaznamenávání zajateckých výroků mohlo dojít k určitým sémantickým posunům, což ale u podobného typu pramene vždy nutně hrozí. Rozbor výslechových protokolů nebyl jedinou použitou metodou. Na výsledném obraze zajatců hlásících se do armády se totiž nepodílely jen jejich výslechové protokoly, ale především četná hlášení vyslýchajících důstojníků, kteří v nich reprodukovali svůj vlastní obraz, který si o zajatcích vytvořili.

AKTÉŘI

Protagonisté přijímacího procesu pocházeli vesměs ze dvou odlišných, v některých ohledech vysloveně protichůdných prostředí. Domnívám se, že společenské klima, ve kterém v posledních letech svého života žili, výrazně ovlivnilo jejich myšlenkové

7 Pramenný materiál pro zamýšlenou analýzu sestával z výslechových protokolů sledovaných osob. Dochované protokoly byly se zajatci sepisovány v největší míře v britském centrálním zajateckém táboře č. 2 pro zajatce spojeneckých národností. Drtivá většina zajatců prošla tímto táborem, který představoval jakési síto. Tím pádem měla svůj podíl na přijetí či nepřijetí zajatce relativně úzká skupina důstojníků, kteří se na tomto místě vystřídali. Dále bylo přihlédnuto k výslechovým protokolům z Itálie a USA. Materiály vyhotovené ve Francii se dochovaly jen torzovitě. Výslechové listy jsou dnes uloženy ponejvíce v Národním archivu, fond Ministerstvo vnitra Londýn (dále jen NA, MV-L). Určitá část duplikátů, ale i originálů z některých výslechových oblastí je pak uložena ve VÚA — VHA ve Sbírce 37 a fondu Náhradního tělesa. Předmětem autorova zájmu byla také reflexe zajatců ze strany československého velení. Analýza je tak opřena o studium široké škály vojenských fondů (Ministerstvo národní obrany, Vojenská kancelář prezidenta republiky, vojenské mise, štáb pro vybudování branné moci, Náhradní těleso, atd.).

zázemí a referenční rámec, jehož prostřednictvím nahlíželi realitu. V obou případech se jednalo o vojáky, respektive o vojáky rezervisty, kteří byli vytrženi ze svého přirozeného prostředí, aby dočasně plnili svou vojenskou funkci. Dotyčné osoby sice měly za sebou civilní minulost, která byla ovšem do značné míry překryta důsledky čerstvého válečného prožitku. I když se v obou případech jednalo o dočasné příslušníky vojenského stavu, je otázkou, jestli jejich vojenské smýšlení nalezlo společné prvky. Můžeme oprávněně předpokládat, že systém vojenských hodnot, tolik podstatný pro vojenskou společnost, vykazoval vzhledem k diametrální odlišnosti obou armád určité rozdíly. To by ovšem mohlo být předmětem samostatného výzkumu, ponechávám tedy tuto otázku otevřenou. Kromě povahy prostředí, ze kterého aktéři procesu vzešli, se na vzájemné interakci podílely i sociální faktory. Zatímco zajatci pocházeli převážně z nižších společenských vrstev a nedisponovali významnějším vzděláním, českoslovenští důstojníci představovali zástupce střední třídy s patřičnou erudicí. Podstatnou roli hrál samozřejmě i stupeň rozvinutosti „národního cítění" u jednotlivých osob.

U vyslýchajících důstojníků byl zaznamenán nadměrný počet rezervistů pocházejících z předválečného civilního prostředí. Přesto tyto osoby disponovaly, dle dikce kvalifikačních listin, mimořádným nadáním a bezvadnými charakterovými vlastnostmi. Zároveň se mělo jednat o muže s vysokým rozhledem, odbornou způsobilostí a nadprůměrnou znalostí světových jazyků. Ve většině sledovaných případů vykazovalo jejich hodnocení nejvyšší stupeň. Naproti tomu u zajatců se dá předpokládat, že jejich hodnotová orientace byla ovlivněna referenčním rámcem společnosti žijící v nacistickém Německu. Jak poukázali Sönke Neitzel s Haraldem Welzerem, hodnotová orientace vojáků wehrmachtu byla, nezávisle na tom, jednalo-li se o aktivní stoupence nacistické ideologie či nikoliv, povážlivě konzistentní.[8] Jejich referenční rámec byl totiž silně ovlivněn pruským dědictvím a kladl tudíž patřičný důraz na klasické vojenské ctnosti, jako byla statečnost v boji, tvrdost, odhodlání, plnění povinností a poslušnost.[9] Tyto vlastnosti v kombinaci se železnou disciplínou pak byly vojákovi nekompromisně vštěpovány, aby došlo, pokud možno, k jejich zautomatizování. Orientace na klasické vojenské ctnosti byla navíc podporována a budována skrz kulturu vojenských řádů a vyznamenání. I pro obyčejného vojáka měla být dosažitelná celá řada ocenění, jež měla působit nejen jako motivace, ale zároveň jako veřejné ohodnocení jeho válečné dráhy. „Odznaková kultura" úspěšně pronikla do civilní společnosti, kde byl její efekt založen například na propagaci vojáctví už mezi nejmenšími dětmi. Klasické vojenské hodnoty tak mají pro vnímání a interpretaci jednání německých vojáků zásadní význam.[10] Do jaké míry ale zakořenily u osob

8 Sönke NEITZEL — Harald WELZER, *Vojáci. Protokoly o boji, zabíjení a umírání*, Praha 2014, s. 84 a s. 426.

9 S. NEITZEL — H. WELZER, *Vojáci*, s. 74.

10 Pokud se ale jedná o sociální interakce a uplatňování násilí, pak se němečtí vojáci nikterak nelišili od vojáků jiných armád. Na tomto místě mám na mysli chápání války jako obyčejné práce, motivy pomsty, nenávisti, skupinové myšlení a sebenaplňující se proroctví ve vztahu k nepříteli. Jednání vojáků totiž bylo ovlivněno obecnými sociálními a psychologickými faktory, jejichž krystalizaci umožňuje válečný stav a referenční rámec války. S. NEITZEL — H. WELZER, *Vojáci*, s. 404–421.

českého původu, zůstává otázkou. Právě v jejich případě lze předpokládat určité sociobiografické důvody pro rezistenci. Pokud tedy daný hodnotový systém zajatci českého původu nesdíleli, minimálně se s ním po dobu vojenské služby setkávali. A právě střet dvou odlišných náhledů mohl mít fatální následky. Ať v souvislosti s přípravou dezerce, nebo v prostředí zajateckého tábora, kde se zajatec hodlal hlásit jako československý příslušník.

SEBEINTERPRETACE ZAJATCŮ

„Německý režim nám nepřinesl nic dobrého a z toho důvodu jsem chtěl bojovati jako čechoslovák. Věděl jsem, že když přiznám členství v SA [Sturmabteilung, pozn. redakce], že bych nebyl přijat do armády a z toho důvodu jsem to zatajil,“[11] odpověděl při dodatečném přezkoušení vojín Karel Haberhauer na otázku, proč své členství v SA neudal při vyslýchání ve Skotsku. Situaci odhadl dokonale, třebaže svůj prohřešek dlouho v tajnosti neudržel. Úryvek vystihuje hned několik problémů. Jednak naznačuje lehkost, s níž byli postižení muži ochotni přizpůsobovat či rovnou měnit svou identitu, ale také poukazuje na podstatný fakt nemožnosti verifikace zaznamenaných výpovědí. Každý zajatec totiž mohl, pokud mu to jeho schopnosti umožňovaly, patřičně pozměnit důležité údaje, jako například zamlčet nepříznivé okolnosti (příslušnost k německým organizacím, či držbu vojenských vyznamenání).[12] Stejně tak ale zajatci mohli při vyslýchání „pozměnit“ svou mateřskou řeč a národnost. Nejzřetelněji takový jev krystalizuje na případech, kdy zajatec udával mateřskou řeč německou, avšak národnost českou.[13] Jestli stálo za podobným tvrzením pouhé ztotožňování, respektive zaměňování státní příslušnosti s národností, nebo mělo jít o záměrnou deklaraci češství, těžko doložíme. Podstatné je, že frekvence podobných nesrovnalostí je poměrně značná. Diskrepanci ve výpovědích ostatně zaznamenávali i vyslýchající důstojníci a podávali o tom patřičná hlášení. Výstižně se k tomuto aspektu zmínil například kpt. Otto Barausch: „Hlava Rudolf, jest to chlapec, který mluví perfektně česky bez nejmenšího německého přízvuku, otec zavřen pro politickou činnost. Tento hoch mě mohl při výslechu klidně udat mat. řeč českou a byl by mimo podezření.“[14]

Kladný vztah k československému státu a potažmo k československému národu se zajatci snažili demonstrovat na příkladu své předválečné vojenské služby, a to napříč regionálním spektrem jejich původu. Stavění se do role svědomitých československých vojáků tak lze vypozorovat u českých Němců, Těšíňanů, Hlučíňanů i ostat-

11 NA, MV-L, karton 333, sign. 1–90–154, list 25.

12 Tato možnost byla limitována existencí a doložitelností patřičných dokumentů (např. vojenské knížky), nebo samotných vyznamenání in natura, které skutečný stav věcí nekompromisně potvrzovaly.

13 Případná česká národnost rodičů zde nehraje roli, neboť se stejná informace vyskytuje jak u zajatců s německými rodiči, tak u těch pocházejících ze smíšených manželství.

14 VÚA — VHA, fond Ministerstvo národní obrany (dále jen MNO) — Londýn, karton č. 105, sign. 39–3-105, Spisy obyčejné 1945, Hlášení č. 13 z 13. února 1945.

ních obyvatel zabraného území. Obvykle se zajatci uchylovali k prvkům, jež měly bezpodmínečně legitimizovat jejich spolehlivost. Mezi výpověďmi tak můžeme často nalézt údaje, že zajatec sloužil jako dělesloužící poddůstojník, nebo že byl předválečným důstojníkem v záloze (čemuž ale neodpovídala jejich nižší německá hodnost), nebo že se zajatec hlásil na vojenskou akademii.[15] Zcela pochopitelně nemohly být všechny výpovědi smyšlené, některé ovšem vykazovaly podstatné nesrovnalosti, čehož si všímali i vyslýchající důstojníci. Výslechový protokol tak občas obsahuje přípis s příkazem dodatečného zjištění některých okolností, dosažený výsledek se ovšem objevuje zcela mimořádně. Díky faktu, že se k některým osobám dochovalo více výslechových protokolů, lze na základě jejich komparace konstatovat, že jen velmi málo zajatců využilo situace a upravovalo například svůj vojenský životopis pro osobní prospěch přičítáním zásluh, udáváním vyšších hodností, nebo tvrzeními, která se jevila přinejmenším podezřelá.[16] Lze tedy tvrdit, že většina zajatců o sobě vypovídala pravdu, a tedy i přiznávala svou skutečnou identitu.

Jedinými osobami, které měly opodstatněný důvod zkreslovat údaje o své osobě, byli čeští Němci. Jasně si uvědomovali, že jejich postavení není v očích československých představitelů stabilní. Do jaké míry byli schopni a vůbec ochotni se stylizovat, ovšem i nadále zůstane otázkou. Analýza totiž nebrala v potaz psychologické faktory působící na lidské jednání za situací podobných těm v zajateckých táborech v druhé půli války. Pokud se zajatci stali pevnou součástí referenčního rámce Třetí říše, pak se to nějakým způsobem muselo projevit. K tomuto problému podal významné svědectví i jeden z vyslýchajících důstojníků: „U mladých zajatců, kteří byli dlouho v HJ [Hitlerjugend, pozn. redakce] je možno pozorovati úplné zmechanizování (zdraví ještě nyní zdviženou paží).“[17] Za takových okolností by jakákoliv stylizace byla krajně nedůvěryhodná. Naproti tomu určitá část zajatců, jež byla vyslýchajícími důstojníky zamítnuta, se i nadále snažila budit příznivý dojem vzorným chováním. Výstižně situaci popsal škpt. Stránský: „Naši zajatci se chovají bezvadně a je ku podivu, že se neustále i po odmítnutí hlásí jako Čechoslováci. Je velmi malé procento trestaných.“[18]

15 Např. z komparace dvou výslechů jedné osoby vyvstává rozdílné vyznění jednoho údaje. Při prvním výslechu (není z něj jasné kdy a kde byl proveden) zajatec udal, že se hlásil na vojenskou akademii, z níž byl po mnichovských událostech z důvodu bydliště na obsazeném území propuštěn. Druhý výslech při perlustraci v táboře č. 2 obsahuje údaj, že dotyčný byl v září 1938 přemístěn do informační kanceláře vojenské akademie. Tato informace zcela posunuje původní vyznění. Z dokladu vlasteneckého smýšlení se tak stává obyčejná položka vojenského životopisu. VÚA — VHA, Sbírka 37, karton č. 98, sign. 37–90–2, list 18, a karton 100, sign. 37–90–27, list 445.

16 „Vojákem nebyl, jen v mobilisaci se dobrovolně přihlásil a byl přidělen k ppl (pravděpodobně k pěšímu pluku, pozn. autora) jako spojka-dodával zprávy mezi opevněním.“ NA, MV-L, karton č. 334, sign. 2–90–156, list 742.

17 VÚA — VHA, MNO-L, karton č. 106, sign. 39–5-106, Spisy obyčejné 1945, Výslechy zajatců v PWE # 15 dne 5. dubna 1945.

18 VÚA — VHA, MNO-L, karton č. 106, sign. 39–5-106, Spisy obyčejné 1945, K návrhu zřízení čs. zajateckého tábora, 16. 3. 1945.

POŽADAVKY ČESKOSLOVENSKÉ STRANY

Požadavky kladené na zajatce stanovovaly směrnice pro prověřování a přijímání německých zajatců. Po dobu náboru jich bylo vydáno několik, včetně podrobnějších dodatků a návodů, jak správně vyslýchat. S přibývajícím počtem bývalých zajatců v československých řadách se také měnil referenční vzorek, což ovlivňovalo znění pozdějších direktiv. Způsob nahlížení na zajatce se tedy vyvíjel, a to v přímé závislosti na jejich výpovědích a získaných zpravodajských informacích. Za pozornost stojí, že směrnice kladly větší důraz na zjištění státní příslušnosti, znalost služebního jazyka, dobrovolnost vstupu a bezúhonnost než na kategorii národnosti.

Dle první direktivy z roku 1943 byly stanoveny základní principy, které musel uchazeč splňovat. S ohledem na Ženevské a Haagské úmluvy, jež zamezovaly vynucené službě válečných zajatců v nepřátelském vojsku, byl v prvé řadě kladen důraz na dobrovolnost zajatcovy přihlášky do československého vojska. Dále bylo nařízeno prověřit československou státní příslušnost uchazeče, aby se zamezilo vstupu cizích státních příslušníků, kteří by chtěli touto cestou uniknout ze zajetí. Otázku vídeňských Čechů tato směrnice prozatím neřešila, i když je jasné, že na základě takového nařízení jim — coby cizím státním příslušníkům — byla služba v zahraniční armádě zamezena. Čeští Němci v tomto kontextu rovněž nejsou zmiňováni. Pokud by tedy ovládali služební jazyk, jenž tvořil další podstatné kritérium, nemělo by jejich přijetí teoreticky stát nic v cestě.

Vysokou pozornost věnovalo ministerstvo národní obrany tomu, aby se všemi prostředky zamezilo přijetí těch zajatců, kteří se do německé armády hlásili dobrovolně. Vzhledem k okolnosti, že prvotní představy o službě dřívějších československých státních příslušníků v německé armádě byly poskládány jen z výpovědí několika osob, v převážné míře pocházejících z Těšínska, projevil se tento vliv i do znění směrnice. Na základě údajů o odvádění Těšíňanů dospěli zpravodajci k závěru, „že v r. 1939 až 1940 nastoupili vojen. službu ti, kteří se hlásili do německé armády dobrovolně, nebo ti, kteří se přihlásili za Němce.“[19] Taková formulace prakticky deklarovala nepřijatelnost obyvatel Hlučínska a velké části mužů z ostatního pohraničí. Postulát „neněmecké“ národnosti předpokládal, že stejný názor na věc sdílela i německá státní správa. V tom se však československá strana dopouštěla omylu. K jistému zlepšení došlo ve znění druhé zásadní směrnice, která byla vydána o rok později. Tou dobou již prověřovacím procesem prošly stovky zajatců, jejichž výpovědi pomohly precizovat představu o okolnostech jejich nástupu k wehrmachtu.

Nová direktiva z roku 1944 rozlišovala zajatce na dobrovolníky, mobilizované a skupiny podle krajů bývalé ČSR, což zejména z uživatelského hlediska představovalo značný pokrok. Z předchozí směrnice byly zachovány požadavky na dobrovolnost a znalost jazyka, podobně jako vyjmutí z náboru takových mužů, kteří nastoupili v letech 1939–1940, ovšem na rozdíl od první direktivy již v tomto případě připouští a jmenuje výjimky. Směrnice se podrobně věnovala problematice jednotlivých pří-

19 VÚA — VHA, fond Československá vojenská mise v SSSR, karton č. 25, sign. 179–1-25, Poznatky získané z výslechu německých zajatců.

hraničních území. Kromě precizní analýzy procesu udělování *Deutsche Volksliste*[20] konstatovala zásadní fakt, že „Hlučínsko, Opavsko, Děvín, Vitorazsko a Chodsko" byly přičleněny k Velkoněmecké říši a tamní obyvatelé automaticky obdrželi německou příslušnost. Definice je v tomto ohledu mírně zavádějící: Kromě toho, že poněkud vágně vymezuje daná území, nerozlišuje mezi právním pojetím říšské příslušnosti (*deutsche Staatsangehörigkeit*, případně *Reichsangehörigkeit*) a říšského občanství (*Reichsbürgertum*). Říšskou příslušnost s odstupňovanými právy totiž držely všechny osoby na německém území. Pouze osoby považované za Němce ale mohly být říšskými občany, a tím disponovat plnými právy. Říšskou státní příslušnost tedy automaticky obdrželo kompletní obyvatelstvo odtrženého pohraničí. Tamější česká menšina tak byla považována za říšské příslušníky české národnosti, nikoliv však za říšské občany.[21] Na Vitorazsku a Hlučínsku ale bylo obyvatelstvo s ohledem na specifičnost regionů automaticky považováno za říšské Němce, a tudíž získalo i německé občanství. Třebaže se zde směrnice dopouštěla formálního pochybení, důsledky tohoto stavu zmiňovala: „České obyvatelstvo těchto území stejně jako německé, je povinno brannou povinností v německé armádě."[22] Dále se ve směrnici konstatuje, že obyvatelé výše zmíněných území rukovali již v roce 1939, čímž byli vyňati z dřívějších striktních nařízení znemožňujících jejich přijetí. Budiž vysoce hodnoceno, že zpravodajští důstojníci analyzovali problematiku opcí tamního obyvatelstva, která nebyla akceptována, a to ani v případech jejího naplnění, tj. přenesení trvalého bydliště na území Protektorátu.[23] Avšak i přes tato zjištění si někteří vyslýchající důstojníci posléze neodpustili do výslechových listů poznamenat narážky typu: „Proč neoptoval?" Jako by zapomněli, že globální opce českého obyvatelstva již jen čistě z technických důvodů nebyla možná.

Ze směrnice dále překvapivě vyplývá, že české obyvatelstvo odstoupeného pohraničí rukovalo k německé armádě, ba dokonce: „Ve sporných případech státního občanství vyplývajících ze smíšených manželství osoby povinné vojenskou službou v roce 1943 nebyly povolávány do armády nýbrž do SS."[24] Jak s takovými případy naložit a jestli jsou způsobilé pro přijetí do československého vojska, se ovšem v instrukcích nepíše. Stanovisko nové směrnice vůči protektorátním příslušníkům v německé

20 Německý germanizační program. Více k tématu viz Mečislav BORÁK, *Fenomén německé volkslisty*, in: Ivo Pejčoch (ed.), *Okupace, kolaborace, retribuce*, Praha 2010, s. 111–119.

21 Josef BARTOŠ, *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938–1945*, Praha 1978, s. 67.

22 VÚA — VHA, fond Československá vojenská mise u SHAEF, karton 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj. 2–157, Směrnice pro přejímání dobrovolníků, bývalých čs. příslušníků ze zajateckých táborů do čs. armády, s. 3.

23 Obyvatelé pohraničí hlásící se k české národnosti, stejně jako obyvatelé Česko-Slovenska považující se za Němce, měli právo vyslovit opci ve prospěch svého národního státu. Ta byla mj. podmíněna přestěhováním se na dané státní území. Na hromadném optování skupin obyvatel neměla zájem československá ani německá strana. Vzhledem k vývoji politické situace ale již v roce 1939 opce prakticky ztratila význam. Jejím prostřednictvím však mohla česká menšina v pohraničí otevřeně deklarovat svou identitu.

24 VÚA — VHA, fond Československá vojenská mise u SHAEF, karton 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj. 2–157, Směrnice pro přejímání dobrovolníků, bývalých čs. příslušníků ze zajateckých táborů do čs. armády, s. 4.

uniformě zůstalo stejné. Jsou považováni za dobrovolníky, a tudíž pro ně v zahraniční armádě není místa. Ba dokonce se zde explicitně píše: „Z obyvatelstva Protektorátu slouží v německé armádě jen ten Čech nebo Němec, který má německé státní občanství, tj. Němec v roce 1938/39 u německých úřadů se přihlásil jako Němec anebo německými úřady za Němce považován. Čech, který ze zištných důvodů si ve většině případů o německé občanství zažádal a obdržel."[25]

Směrnice rovněž neopomněla zmínit výskyt vídeňských Čechů a upozornit na peripetie při jejich přijímání. Jelikož se nejednalo o československé státní příslušníky, bylo jejich přijetí závislé na rozhodnutí příslušných spojeneckých míst. Kromě toho musel každý takový jednotlivec podat žádost o přijetí samotnému presidentu republiky. Asi nejvíce explicitní stanovisko o tom, koho lze považovat za Čecha a koho za Němce, pak bylo vyřčeno vůči příslušníkům Todtovy organizace.[26] Prakticky každý, kdo nezastával funkci obyčejného dělníka, nebyl způsobilý pro přijetí, poněvadž se vyskytovalo podezření, že kolaboroval, dobrovolně přijal německou národnost, nebo ji automaticky obdržel (!). Směrnice zde totiž vůbec nečinila rozdíl mezi automatickým a dobrovolným nabytím. Vyšší funkci *Kolonnenführera* směrnice u Čechů akceptovala jen tehdy, jestliže ji získali na základě odborné kvalifikace.[27]

Směrnice poskytovala především návod a orientaci ve složité problematice různých skupin obyvatelstva, jež se rozličnými způsoby dostalo do německé uniformy. Taxativně bylo vymezeno pouze to, kdo za žádných okolností nesmí být přijat do svazku československé armády. Překvapivě se zde vůbec nehovoří o přijímání Němců, či příslušníků nacistických organizací a zbraní SS. Zbytek rozhodovacího procesu tedy ležel na vyslýchajícím důstojníkovi, který měl posoudit kvality zajatce, „zda se hodí pro čs. armádu, či nikoliv."[28]

Kromě výše nastíněných direktiv kolovalo v posledním roce války ještě několik dodatků, které komplikovaly již tak složitou orientaci v problematice. Z iniciativy šéfa československé vojenské mise u vrchního velitelství spojeneckých sil (SHAEF) Andreje Gaka[29] vzešla instrukce pro důstojníky operující v zajateckých táborech na území Francie. Teprve nyní bylo zcela jasně konstatováno, že v žádném případě nelze přijímat Čechy sloužící u Waffen-SS, Němce, Maďary a jiné osoby neovládající služební jazyk. Jak je to s přijímáním Němců ovládajících češtinu, však instrukce opět nezmiňuje. Zároveň instrukce přikazuje: „Nepřijímat ty, kteří se hlásí zřejmě jen proto, aby se v uniformě dříve dostali domů."[30]

25 Tamtéž, s. 4.

26 Pracovní organizace budující objekty strategického významu. Ve valné míře využívala síly nuceně nasazených dělníků.

27 VÚA — VHA, fond Československá vojenská mise (dále jen ČsVM) u SHAEF, karton č. 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj. 2–157, Směrnice pro přejímání dobrovolníků bývalých čs. příslušníků ze zajateckých táborů do čs. armády, s. 6.

28 Tamtéž, s. 1.

29 Krycí jméno divizního generála Ondřeje Mézla, od roku 1944 velitele Československé vojenské mise u SHAEF, majícího tedy na starosti i přísun zajatců-dobrovolníků z oblasti Francie.

30 VÚA — VHA, ČsVM u SHAEF, karton č. 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj 2–157, Instrukce pro důstojníky pověřené výslechy a náborem.

ČEŠI A „NENĚMCI“

Pro usnadnění náboru a zejména unifikaci evidence byl vydán společně s druhou směrnicí vzor výslechového listu a k němu obsáhlé *vysvětlivky* popisující různé varianty, s nimiž se vyslýchající důstojník mohl v praxi setkat. Byly v nich obsaženy snad všechny aspekty a situace, což činilo *vysvětlivky* takřka dokonalými. Pravděpodobně v roce 1945 pak byly vydány ještě mírně odlišné *poznámky k výslechům*. Je možné, že docházelo k souběžnému působení obou dokumentů, v zásadním rozporu však texty nestojí.

Starší a s největší pravděpodobností i vlivnější *vysvětlivky* frekventovaně operují s pojmem *Neněmci*, pod čímž se rozumějí příslušníci ozbrojených sil českého a slovenského původu. Na tomto místě ale československá strana opomněla, že německé úřady nazíraly původ inkriminovaných skupin obyvatel zcela odlišně. Zatímco na postavení Těšíňanů, jakožto osob „negermánského“ původu, se česká i německá strana prakticky shodovala, Hlučíňané a Češi s německými předky byli německou byrokracií pokládáni v podstatě za etnické Němce. Výroky, jež je stavějí do role *Neněmců* v německé armádě, jsou tedy značně zavádějící. Jedná se o věty typu, že *Neněmci* nejsou zařazeni u létajícího personálu, parašutistů (pokud ano, tak pouze jako dobrovolníci), ani jako posádky válečných lodí. Dále pak, že osobám *neněmeckého* původu je v podstatě zamezeno dosažení vyšších hodností. Nastíněné pojetí *Neněmců* lze vysvětlit patrně tím způsobem, že referenční hodnoty pro posuzování vojenské služby u německé branné moci poskytovaly ve velké míře osoby hlásící se k české národnosti a toužící vstoupit do zahraniční armády. Ta část zajatců, která neměla vyhraněnou vlastní identitu, ani neoplývala nadměrnou horlivostí, tak představovala problém. V následujícím kontaktu důstojníků s takovými zajatci pak na základě popsané instrukce hrozilo fatální neporozumění.

Zajatci byli dotazováni na spoustu údajů. Z informací, které měly doložit jejich identitu, šlo o jméno a příjmení v originálním (tj. matrikovém) znění,[31] datum a místo narození, domovskou příslušnost, mateřskou řeč svou i rodičů, národnost svou, národnost rodičů a náboženství. Na posuzování mateřské řeči se výstižně odráží primordialistické pojetí národnosti, neboť instrukce udává: „Dle mateřské řeči lze posuzovati pravdivost udané národnosti.“[32] V návodu pro posuzování národnosti se pak můžeme dočíst: „Mnozí zajatci německé národnosti, kteří se nechtějí k této své národnosti přiznati — zaměňují národnost za státní občanství bývalé ČSR, tj. udávají národnost československou. Občané Těšínska zpravidla udávají národnost Slezskou, občané Hlučínska zpravidla udávají národnost Moravskou.“[33] V *poznámkách* se pro změnu přikazuje vyplnit kolonku národnosti až na konci výslechu.[34] Pro dokonalou

31 Jméno mělo korespondovat s údaji v matrice, což sami zajatci nerespektovali a udávali počeštěné podoby svých příjmení.

32 VÚA — VHA, ČsVM u SHAEF, karton č. 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj. 2–157, Vysvětlivky k výslechovému listu, s. 2.

33 Tamtéž, s. 2.

34 VÚA — VHA, fond Československá vojenská mise ve Velké Británii, karton č. 11, Čs. sběrné středisko Ostende 1945, Poznámky k výslechům.

představu se pak důstojníci dotazovali ještě na rodinný stav, školní vzdělání,[35] přináležitost k německým spolkům a organizacím, výcvik prodělaný v německé armádě, znalost jazyků, civilní povolání,[36] poslední bydliště a službu v předválečné československé armádě. Dále se zjišťovaly přesné údaje o zajatcově příbuzenstvu, a to jejich povolání, národnost, stáří a státní příslušnost. Pak následoval stručný životopis s důrazem na důvody nástupu služby u německé branné moci a službou samotnou. Zjišťovaly se rovněž okolnosti zajetí, zda voják přeběhl dobrovolně, či byl zajat s celou jednotkou a jestli se hned v táboře hlásil jako Čechoslovák.

Výslechy byly uzavírány konstatováním zdravotního stavu, místem provedení výslechu a posudkem vyslýchajícího důstojníka.[37] Ve snaze odhalit skrývané „němectví" uvádí instrukce *poznámky k výslechu* i návod na správný posudek, který by měl obsahovat, jak zajatec ovládá státní jazyk, zda se vyskytuje přízvuk v řeči (slezský, moravský atd.), jestli děti mají německá jména, případnou angažovanost příbuzných zajatce v nacistických složkách, v jaké hodnosti byl převzat z československé armády a hodnostní postup v německé armádě.[38] V závěru instrukce prozíravě přikazovala oznámit zajatcům před započetím výslechů, že „v Anglii jsou k dispozici výslechy od několika set tisíc SS, SA a ostatních zajatců, takže event. nepravdy a výmysly udané při výslechu mohou takovým jenom přitížiti a je proto mluviti nutno při výslechu pouze pravdu."[39]

Užívání zavádějícího pojmu *Neněmci* a jeho umístění do příslušného kontextu příznačně vystihuje neschopnost československé strany pochopit situaci v okupovaném pohraničí. Zároveň na tomto pojmu krystalizuje odlišnost českého a německého přístupu k týmž lidem.

POSUZOVÁNÍ ZAJATCŮ

Postihnout proces posuzování německých zajatců v celé jeho šíři se jeví prakticky nemožným, stejně tak jako pokusit se nalézt v různých názorech a z nich plynoucích rozhodnutích určitou konzistenci. Exemplárním dokladem budiž případ dvou zajatců vykazujících vysokou míru shody. Měli totožné příjmení, národnost i rodinný původ. Možná se i osobně znali, poněvadž se oba po určitou dobu nacházeli v centrálním zajateckém táboře č. 2 a interval mezi provedením obou výslechů činil pouhých 16 dnů. Zatímco Eduard Frank[40] nejevil předpoklady pro přijetí, byl totiž Němcem, rakouským

35 *Vysvětlivky* důstojníkovi mj. připomínají, aby nezapomínal, že na Hlučínsku i Těšínsku byly po záboru české školy zrušeny, tudíž se vyslýchanému nenaskýtala jiná alternativa.

36 „Dle povolání po 1938/39 lze posouditi, zda-li byl zajatec německými úřady považován za spolehlivého či nikoliv. […] Zvláštní zřetel u osob, které ještě za trvání ČSR pracovaly v Německu."

37 VÚA — VHA, ČsVM u SHAEF, karton č. 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj. 2–157, Vysvětlivky k výslechovému listu.

38 VÚA — VHA, ČsVM ve Velké Británii, karton č. 11, Čs. sběrné středisko Ostende 1945, Poznámky k výslechům.

39 Tamtéž.

40 NA, MV-L, karton č. 333, sign. 2–90–51, list 544.

státním příslušníkem a poddůstojníkem (*Unteroffizier*) vyznamenaným železným křížem II. třídy, šance jeho o dva roky mladšího souputníka Emila Franka[41] se zdály příznivějšími. Emil byl sice rovněž německé národnosti, avšak z moravského Rousínova a ve wehrmachtu dosáhl hodnosti pouhého svobodníka (*Gefreiter*). Jeho členství v HJ nepředstavovalo v době provedení výslechu počátkem roku 1945 již žádný problém.[42] Emilovu pozici mohla vylepšit ještě zmínka, že v srpnu 1944 dezertoval a skrýval se tři dny u Francouzů, dokud fronta nepostoupila a on byl předán do zajateckého tábora. Také Eduard uvedl, že zběhl a poté se dokonce čtyři dny skrýval.[43] Rakouskou příslušnost omluvil tím, že otec, coby komunista, se v říjnu 1938 přestěhoval s celou rodinou do Rakous, aby unikl pronásledování od zfanatizovaných Němců z rodné obce. Na návrh velitele vyslýchajících důstojníků, škpt. Františka Stránského, mělo v prvním případě vzhledem ke komplikovanosti situace rozhodnout MNO. Přijetí Emila Franka již Stránský jednoznačně doporučil s následujícím posudkem: „Vyslýchaný je německé národnosti čs. původu. Český jazyk ovládá dokonale. Udává, že doma se mluvilo jen česky, jelikož bydleli 25 let mezi Čechami v české obci a zaměstnávali české dělníky. Údaje se zdají býti pravdivými. Dělá dobrý dojem. Doporučuji jeho přijetí do čs. zahr. armády.“[44]

Jaké asi muselo být překvapení, když tento případ ministerstvo vyhodnotilo záporně. Náčelník štábu MNO, generál Bosý,[45] k posudku připsal: „Německého původu — sice mladý — 21 let, ale jistě jako člen HJ vyškolený nazi — školy má všechny německé. Nedoporučuji.“ A modrým perem přidal ještě jeden komentář důstojník II. odboru major Fořt: „Z něm. rodiny, v českém kraji, kde Němci tvrdě udržovali němectví. Nedop.“[46] Posudky důstojníků z ministerstva vydávané od „zeleného stolu“ zde vykazují značnou míru stereotypizace a v konečném důsledku popírají předchozí ministerská nařízení o empatickém a individuálním přístupu v posuzování členství v HJ. Argument, že se **jistě** [zvýraznil autor] jedná o vyškoleného nacistu, nakonec získal vyšší váhu, než dojmy důstojníka z bezprostředního setkání.

Záležitost podstatně rozporuplnějšího Eduarda Franka prošla oproti tomu bez jakýchkoliv výhrad. Zmíněný příklad tak vykázal zcela opačný výsledek, než by se dalo očekávat. Jak je tedy možné, že dva takřka shodné případy nalezly tak odlišnou míru posouzení? Je očividné, že určení jednoznačných faktorů, které vedly k rozdílnému rozhodnutí, zkrátka nebude reálné. Přesto bychom se mohli pokusit alespoň naznačit, co si důstojníci mohli o zajatcích myslet a na základě jakých podnětů.

Jak lze pozorovat, nepředstavovalo samotné posuzování jednoznačný a stabilní jev, nýbrž poměrně dynamický a vůči vnějším vlivům do určité míry rezistentní cyklus výměn názorů mezi jednotlivými vojenskými místy. Naprosto zásadní byla propoje-

41 Tamtéž, list 545.

42 MNO zohlednilo ve svých výnosech mládí dotyčných v době členství v organizaci. Všichni zajatci zapsaní v HJ tak neměli být principielně odmítáni.

43 Motiv skrývání se po vykonané dezerci je rovněž velice častým. V podstatě podtrhuje autenticitu dezerce a mimo jiné akcentuje odhodlání zajatce ji provést. Zběhnout od jednotky k civilistům představovalo značně riskantní podnik.

44 NA, MV-L, karton 333, sign. 2–90–51, list 545.

45 Krycí jméno Bruna Sklenovského (1893 Větřkovice, okres Opava — 1957 Toronto).

46 NA, MV-L, karton 333, sign. 2–90–51, list 545.

nost vzájemného působení. Oficiální pohled na zajatce se vyvíjel na základě přítomných stereotypů, dostupných informací a osobních stanovisek prvních zpravodajských důstojníků. Naproti tomu byly řady vyslýchajících důstojníků v pozdějších fázích náboru ovlivňovány již vytvořeným oficiálním míněním, jež bylo kodifikováno v textech směrnic, instrukcí a konkrétních dokumentů vydávaných ad hoc. Předepsaná stanoviska však nevytvářela nepropustnou bariéru. Třebaže lze v posuzování pozorovat zpřísňující se tendence, docházelo i k drobným úpravám oficiálního názoru vzhledem k rozšiřujícímu se vzorku prověřovaných zajatců. Zjednodušeně si lze problém posuzování představit jako pomyslný trojúhelník, jehož vrcholy tvořili zajatec, prověřující důstojník a ministerstvo národní obrany coby nejvyšší kontrolní orgán.[47] Představitelé jednotlivých vrcholů na sebe vzájemně působili a mohli podstatně ovlivnit konečný výsledek prověřování. I když se zajatci většinou nesnažili lhát, projevovali k nim důstojníci patřičnou nedůvěru. Byli si totiž dobře vědomi zodpovědnosti na ně kladené. Úloha ministerstva pak spočívala v potvrzení návrhu vyslýchajícího důstojníka, nebo v jeho zamítnutí, a to nezávisle na skutečnosti, byl-li návrh doporučující nebo zamítací. Třebaže se ve většině případů názory vojáků shodovaly, našlo se dost zajatců nesplňujících jednoznačná kritéria pro posouzení státní spolehlivosti, na kterých odlišnost možných nazírání krystalizovala. Z faktorů, jež byly příčinou rozdílných pohledů, vystávají do popředí národnost s mateřskou řečí, okolnosti nabytí říšského občanství a některé problematické aspekty vojenské služby v nepřátelské armádě, zejména její délka a ukazatele nadprůměrnosti, jako například německá vyznamenání. Nezanedbatelnou roli hrál také osobní dojem, jejž si důstojníci utvořili. Pohled na německé zajatce se postupem času proměňoval. V počátcích náboru byla evidentní zvýšená míra tolerance, ke konci války zastávali všichni účastníci procesu již poměrně přísná měřítka.

POSUZOVÁNÍ NÁRODNOSTI ANEB PŘIDĚLOVÁNÍ IDENTITY

V záznamech výslechových protokolů lze pozorovat rozšířený jev, kdy prověřující důstojníci nebyli ochotni akceptovat právo zajatce svobodně si zvolit svou národnost. Udávanou národnost různými úvahami zpochybňovali a většinou z takto malicherného důvodu zajatce nedoporučili k přijetí. Podobný trend se vyskytoval i u důstojníků provádějících supervizi protokolů na ministerstvu národní obrany, kteří v rozporu s udávanou národností přímo do posudků připisovali svou vlastní verzi národnosti, nejčastěji v podobném vyznění: „jistě se jednalo o spolehlivého Němce, má německé školy, takže se jedná o Němce," apod. Za typický příklad můžeme považovat následující úryvek: „Vyslýchaný je německé národnosti, udává však českou, čemuž nechci věřit, neboť má školy německé. Služební jazyk ovládá dobře." Závěrem doporučeno k přijetí, avšak generál Stanislav Bosý od zeleného stolu připsal: „Sudetský Němec — ze smíšeného manželství — školy má německé — zdá se, že rodina byla

47 Každý jednotlivý výslechový protokol prověřoval štáb MNO v čele s generálem Bosým. Po zahájení činnosti košického ministerstva v dubnu 1945 přebrala kontrolní agendu československá vojenská mise ve Velké Británii, do níž se Bosého štáb transformoval. Prakticky se nic nezměnilo, protože na vlastní činnosti se podíleli pořád stejní lidé.

více německá — manželka Němka. Nedoporučuji."[48] Místo racionálního odůvodnění zajatcova nepřijetí rozhodl osobní pocit o esenciálním německví dotyčného, aniž by podobný názor byl podpořen ministerskými směrnicemi.

O neschopnosti přiznat zajatcům „právo na sebeurčení" dále vypovídá případ jednoho vzdělaného zajatce, který, ač syn německých rodičů, udával, že se „v nitru cítí být Čechem", oženil se s Češkou a pracoval v českém prostředí. Dokonce i vyslýchající jej pro příznivý dojem doporučil. Důstojník MNO ovšem připsal následující posudek: „Má pouze německé školy. I když byl členem zednářské lóže, neznamená to, že měl vztah k čs. národu."[49] Jiný zajatec[50] se setkal s posudkem MNO, že „je Němec, přes to, že otec byl legionářem. Z otcova legionářství nemůže těžiti syn Němec."[51] Že se jednalo o přívržence státotvorného aktivistického proudu německé politiky, o čemž mohlo svědčit jeho členství v německé sociální demokracii, Rote Wehru a údajné věznění v koncentračním táboře Dachau, vůbec nebylo bráno v potaz.

Pokud nějaké okolnosti zavdávaly podnět pro „německví" zajatce, neslo se posuzování v duchu samonaplňujících se proroctví: „Do české armády nebude přijat. Jistě věřil a snad ještě věří, že to Němci vyhrají. Nikdy se nesnažil, aby z něm. armády sběhnul /Dukelský průsmyk/. […] Do čs. armády nebude přijat. Jest zcela něm. původu i výchovy. Jistě se hlásil sám, neboť je-li matka Češka, byl by normálně nenastoupil, neboť jest z Čes. Budějovic."[52] Jindy čteme: „Nastoupil službu v něm. armádě velmi brzo, jako každý Němec. Je svobodný, tedy nezávislý a mohl se jistě dostat do Protekt., kdyby k nám měl vztah."[53]

Některé posudky sice jeví jisté známky antipatií, nicméně stanovisko není a priori zamítavé: „Jmenovaný narodil se v místě které náleželo Německu. Potom bylo přiděleno k Č.S.R. Po Mnichově opět bylo pod přímým vlivem Němců, Nazistů. Jeho čeština nese typický přízvuk hlučínský. Jeho matka byla Němkyně, ale v rodině — švakr je čs. četnický praporčík. Ponechávám rozhodnutí MNO."[54]

Výše nastíněnému postupu se na druhé straně ani nelze příliš divit, poněvadž byl doporučen a požadován z vyšších míst. Vysvětlivky k výslechovému listu totiž podávají podrobný návod, jak „spolehlivě" zjistit národnost: „Kupř. bratr vyslýchané osoby byl v roce 1938 příslušníkem SS v Moravské Ostravě a v roce 1939 vstoupil dobrovolně do německé armády. Dle tohoto faktu vyslýchaný doznal svou skutečnou národnost a státní občanství/ tj. od roku 1939 byl automaticky německým státním občanem/.

Vyslýchaná osoba udává národnost českou, ale její bratr již v roce 1939 sloužil v německé armádě. Tento fakt dokázal jmenovanému, že německými úřady byla již v roce 1938 jeho rodina považována za německou.

48 NA, MV-L, karton č. 333, sign. 2–90–150, list 448.

49 NA, MV-L, karton č. 331, sign. 2–90–139, list 14308.

50 Pocházel z Nýrska, otce měl Čecha, matku Němku. I ve výpovědi jsou znatelné typické prvky pro smíšené prostředí, ve kterém vyrůstal.

51 NA, MV-L, karton č. 335, sign. 2–90–167, list 17159.

52 VÚA — VHA, MNO Londýn, karton č. 106, sign. 39–5-106, Spisy obyčejné 1945, Zajatci ve Francii, výslechy npor. Šmída, přijetí do čs. armády.

53 NA, MV-L, karton č. 332, list 14838.

54 Tamtéž, karton č. 336, sign. 2–90–169, list 17394.

Jmenovaný předstírá národnost českou, kdežto podle sourozenců jsoucích v německých státních službách / policie, veřejná správa — Landrát, nedá se předpokládati, že by tyto úřady zaměstnávaly osoby neněmeckého původu a smýšlení."[55]

Návodu nelze upřít, že obsahuje logické argumenty a že mohl být do značné míry funkční. Je však přinejmenším závažné, že ve třech po sobě jdoucích odstavcích dochází ke směšování různých kategorií, které pak zaneprázdněný důstojník již nemusel hlouběji rozlišovat. To, že byl někdo považován za Němce, ještě neznamená, že se musel nutně za Němce dobrovolně hlásit a být tedy z principu nepřijatelný pro zahraniční armádu. Naopak, prostřední úryvek (aniž by takto byl patrně původně zamýšlen) je pouze strohým dokladem toho, že každý, kdo sloužil v německé armádě, byl z nějakého důvodu považován za Němce. Pokud pak bratr sloužil v armádě již od roku 1939, znamená to, že rodina již tehdy byla německou; o způsobu nabytí takového statutu to ovšem nic nevypovídá.

Přisuzování národní identity ovšem fungovalo i naopak. Tedy tak, že byl kladen přílišný důraz na zajatcův český původ, vychování, nebo školní docházku do českých škol. Zejména u mladých zajatců ze smíšených manželství, nebo zkrátka nejednoznačných poměrů, se za určitých okolností můžeme setkat s následujícím hodnocením: „Je to Čech, může být přijat; je to mladý zdravý hoch, syn Čecha; po otci Čech, má české školy, patřil do obsazeného území a musel přijmout říšskoněmeckou příslušnost."[56]

Třebaže Němci neměli být a priori zamítáni, lze pozorovat tendenci, kdy pouhý německý původ býval stále častějším důvodem pro nepřijetí do zahraničního vojska. V lednu 1945 se k tomuto problému zcela explicitně vyjádřilo i MNO, které vzhledem k blížícímu se konci války vyhodnotilo Němce mezi zajatci jako nežádoucí. Důvodem odmítnutí měly být dle ministerského přípisu pouze neznalost služebního jazyka, **úplný německý původ** [zvýraznil autor], určitý druh provinění vůči ČSR a příslušnost k SS.[57] Jediným, kdo se za Němce a nevyhraněné osoby soustavně zasazoval, byl kpt. Oldřich Večerek: „České uvědomění u obou posledních nutno probudit. Oba chtějí sloužit, ale smíšené manželství doma je národně nevyhranilo. Nacisty nebyli, nejsou a nechtějí být. Přes poměry v zajateckém táboře sami se hlásili do armády. Česky mluví dobře, ačkoliv po léta nemluvili. Doporučuji, aby se jim dala příležitost se česky doučit a národně upevnit v armádě."[58] Večerkova neustálá kritika poměrů však nebyla vyslyšena.

Situace se vyhrotila po kapitulaci Německa, kdy již československé velení nejevilo vůli přijímat Čechy ze smíšených rodin. Proti takovému pojetí se ostře postavil npor. Ing. Jan Šmíd, jemuž MNO zamítlo osm zajatců ze smíšených manželství s odůvodněním, že je nelze přivést domů v československé uniformě, když jejich otcové budou eventuálně souzeni a zbaveni státního občanství. Šmídova argumentace byla věcná a nevybíravá: „U všech těchto případů je předpoklad, že měli skutečně českou výchovu

55 Ponecháno autentické odsazení. VÚA — VHA, ČsVM u SHAEF, karton č. 1, Spisy tajné a důvěrné 1944, čj 2–157, Vysvětlivky k výslechovému listu.

56 NA, MV-L, karton č. 337, sign. 2–90–174, list 18131, sign. 2–90–174, list 17816.

57 VÚA — VHA, MNO Londýn, karton č. 105, Spisy obyčejné 1945, sign. 39–1-105, Zajatci z Francie — nábor. 27. 1. 1945, s. 6.

58 VÚA — VHA, MNO Londýn, karton č. 74, Spisy zpravodajské 1944, čj. 347/taj.-6270/taj., hlášení kpt. Večerka, 24. 8. 1944.

a je těžko dokázati, že by se nějak v jejich letech proti ČSR provinili, na což je kladen důraz v nařízení MNO o přejímání zajatců […]. Domnívám se, že není možno odsuzovati děti, když je souzen otec. Dle vyslýchající praxe ze smíšených manželství, jakmile jeden z manželů je Němec a v rodině se mluvilo česky, musel mít český člen rodiny — otec, či matka, skutečně silnou individualitu."[59] A jako příklad Šmíd uvedl syna československého plukovníka, bývalého velitele 311. bombardovací peruti, Karla Tomana-Mareše,[60] jenž byl bez problému přijat: „Jmenovaný byl přijat a jeho matka je Němka. Je vidět, že zde se vliv otce Čecha projevil v rodině větší mírou. Výše uvedené případy jsou ty, kde je matka Češka a vliv matky je normálně na výchovu dětí převládající. Mimo to jde o zajatce, kteří normálně byli do čs. armády ještě před dvěma měsíci přijímáni […]. Pokládal jsem za svou povinnost na tyto případy upozorniti a to ne z důvodu, že bych se stával ohleduplným pro Němce po skončení války, ale proto, že zamítnutím těchto mladých zajatců, kteří mají veškeré předpoklady k podchycení, dostanou se tito do stejného postavení jako horliví nazisti, úplní Němci, či oportunisti. Je těžko se nedomnívati, že styk s těmito bude mít skutečně velmi špatný vliv a nezletilí zajatci budou vlastně zcela pro výchovu ztraceni, či nakaženi vypočítavostí těch, kteří odůvodněně byli zamítnuti."[61] Částečně lze samozřejmě pochopit zostřená měřítka na konci války, neboť do zahraniční armády se hlásil čím dál vyšší počet českých Němců, kteří již nebyli pro zahraniční armádu žádoucí. Stanovisko velení vůči osobám ze smíšených manželství lze nicméně interpretovat jako diskriminující a v konečném důsledku kontraproduktivní.

Jak tedy měl vypadat ideální zajatec? Obecně lze říci, že komparativní výhodu zaujímali zajatci mladších ročníků, kteří byli posuzováni blahosklonněji. Neměli rodinu, jejíž zabezpečení by je mohlo svádět ke vstupu do nacistických organizací, popřípadě k jiným projevům loajality vůči německému státu. Německou příslušnost získali po rodičích, poněvadž sami v inkriminované době byli většinou dětmi. Obecnou školu, případně nižší ročníky měšťanské školy absolvovali zpravidla na českých školách za první republiky. Starší zajatci to měli v tomto ohledu horší, poněvadž jim bylo často vyčítáno, že neoptovali a neopustili zabrané území. Zároveň se u zajatců starších ročníků vyskytovala pravděpodobnost delší služby ve wehrmachtu, z čehož vyplýval zvýšený výskyt nepohodlných okolností, jako např. vyšší hodnost, více získaných vyznamenání, ale i kompromitujících zkušeností (protipartyzánský boj). Co se týče původu, pak téměř bezproblémově působili zajatci z Těšínska, poněvadž jich bylo nejvíce a vyslýchající důstojníci s nimi měli největší zkušenost. Zároveň svorně deklarovali své češství, což důstojníci nezpochybňovali. Oproti očekávání bylo poměrně komplikované posuzování zajatců z Hlučínska a z obsazeného pohraničí,

59 VÚA — VHA, MNO Londýn, karton č. 106, sign. 39–4-106, Spisy obyčejné 1945, Zajatci zamítnutí do čs. armády, 6. června 1945.

60 Plukovník letectva Karel Mareš za války užíval krycí jméno Toman. Když se zjistilo, že se jeho syn nachází ve spojeneckém zajetí ve Francii, byla přijata nadstandardní opatření. Karel Mareš měl být urychleně vyjmut ze zajateckého tábora, prezentován v Paříži a poté převezen k Náhradnímu tělesu. VÚA — VHA Praha, MNO Londýn, karton č. 106, sign. 39–5-106, Spisy obyčejné 1945, Zajatci ve Francii, výslechy npor. Šmída — přijetí do armády.

61 Tamtéž, sign. 39–4-106, Spisy obyčejné 1945, Zajatci zamítnutí do čs. armády, 6. června 1945.

poněvadž tito často rukovali již v roce 1939, na což někteří důstojníci ani po vydání nových směrnic nebrali ohled. U ostatních zajatců, zejména z území protektorátu, pak pochopitelně vyvstávalo podezření, jakým způsobem dotyčný nabyl německé příslušnosti, což povážlivě komplikovalo jejich šance na přijetí.

* * *

Pomyslný zápas československých důstojníků s německými zajatci o jejich identitu byl nesmírně komplikovaný. Posuzování záviselo na mnoha faktorech a realita prověřování často neodpovídala směrnicím. Osoby, které měly být podle směrnic přijaty, mnohdy přijaty nebývaly a naopak. Přestože mohli důstojníci činní v prověřovacím procesu do značné míry ovlivňovat složení přijímaného mužstva, bylo jejich rozhodování povážlivě nekonzistentní. Na druhou stranu všechny pozorované jevy, tedy nahlížení na etnickou nacionalitu a esenciální pojímání národnosti, nijak nevybočovaly z dobového rámce. Akceptování práva zajatců na vlastní, třeba indiferentní identitu zkrátka nebylo myslitelné. Pokud se ale zajatec hlásil jako Čech, podložil svou nacionalitu „objektivními" ukazateli a nevykazoval přitěžující okolnosti, nekladli vyslýchající důstojníci přijetí dotyčného jedince žádné překážky. V opačném případě zajatec putoval zpátky do zajateckého tábora, což v mnoha směrech ovlivňovalo jeho další osudy. Jestliže se někteří zajatci hlásili z upřímných pohnutek, mohlo negativní stanovisko armády zásadně ovlivnit jejich další vymezení se vůči Československu. S reintegrací dotyčných do československé společnosti prostřednictvím zahraniční armády se ostatně příliš nepočítalo. Složení armády zkrátka nemělo být narušeno přítomností státně nespolehlivých osob.

RÉSUMÉ:
The Czechoslovak foreign army possessed very limited human resources during World War II. This was one of the reasons why it responded to the service of former Czechoslovak citizens of Czech origin in the German army and, under certain conditions, was willing to let them join. In order to have in the military only reliable soldiers not discredited by the Nazi regime, several categories of 'undesirables' were created. Those who could not enlist were Czechs from the Protectorate, ethnic Germans, people with a Nazi past, and members of the Waffen-SS. Many prisoners, however, were on the borderline between these categories and did not conform to the norm. The admission process was therefore a complicated matter characterized by a glaring inconsistency in respect of the guidelines. By the decision on acceptance or rejection of an individual the Czechoslovak officers influenced and ultimately forged his future identity. The officers' decision-making was influenced by a number of factors, but no primary criterion has been identified among them. In any case, the interrogating officers refused to grant prisoners the right to a proper concept of identity and, on the contrary, placed them within an ethnically defined framework. As they understood identity as being characterized by such 'objective' criteria as language and ethnicity, they did not differ much in the racial conception from their German enemy.

PhDr. Jiří Neminář vystudoval historii na Ústavu českých dějin FF UK. Momentálně pokračuje v doktorském studiu na Katedře dějin umění Filozofické fakulty Ostravské univerzity a zároveň působí jako muzejní pedagog v Muzeu Hlučínska. Odborný zájem soustředí na problematiku zahraničního odboje, kolektivní paměti a regionálních dějin Hlučínska (neminar@muzeum-hlucinska.cz).

Proměna vojáka wehrmachtu v příslušníka čs. zahraniční armády jak ji zachytil kronikář Náhradního tělesa československého vojska ve Velké Británii. Iniciála z V. dílu kroniky Náhradního tělesa (© VÚA — VHA).

Někteří bývalí zajatci dosáhli dokonce na nejvyšší československé vojenské vyznamenání, Československý válečný kříž 1939. Jeden z jeho držitelů, Adolf Grygarčík, však kvůli svému členství v Hitlerjugend málem do zahraniční armády vůbec nebyl přijat (© fotoarchiv Muzea Hlučínska).

Skupina bývalých vojáků wehrmachtu u Náhradního tělesa v roce 1945 (© fotoarchiv Muzea Hlučínska).